

Wielka Wojna we współczesnym krajobrazie gminy Jednoróżec (pow. przasnyski)

Powiat przasnyski, położony na północnym Mazowszu, w czasie I wojny światowej został niesamowicie dotknięty działaniami wojennymi. Walki na tym terenie posiadają dość bogatą literaturę¹, jednak dla zarysowania tła zagadnienia zasygnalizowanego w tytule artykułu warto przypomnieć najważniejsze fakty.

Po wygranej bitwie pod Tannenbergiem i przekształceniu się wojny na Zachodzie w wojnę pozycyjną Przasnysz, położony na głównym trakcie łączącym Królewiec z Warszawą, miał stać się miejscem przełamania frontu przez 8. Armię niemiecką. Zamierzano kontynuować natarcie na Warszawę. Plan nie powiódł się i po pierwszych sukcesach wojska niemieckie zostały odparte przez Rosjan. Walki w lutym i marcu 1915 r. zamieniły okoliczne wioski w zgliszcza, tysiące ludzi straciło życie bądź zostało okaleczonych. Niemcy nie zdołali zabezpieczyć linii Mława-Prza-

¹ A. Borisow, *Operacja przasnyska*, dostępne w internecie: http://www.grwar.ru/library/Borisoff-Prasnysh/PO_01.html (dostęp 3 IX 2016 r.); J. Chorzępa, *Przasnysz, luty 1915. „Najciekawsza bitwa I wojny światowej”*, Przasnysz 2011; A. Dobroński, *Walki w rejonie Przasnysza w I wojnie światowej*, [w:] *Tradycje niepodległościowe na północnym Mazowszu w XIX i XX wieku. Materiały z sesji naukowej, Przasnysz, 23 kwiecień 2003*, Przasnysz 2003, s. 57-68; G. Korolkov, *Bitwa przasnyska 1915 r.*, tłum. B. Sidor, Ciechanów 2012; Z. Lorenc, *I wojna światowa w gminie Jednoróżec*, Jednoróżec 2013; tenże, *Działania wojenne roku 1915 w czasie I wojny światowej w rejonie powiatów przasnyskiego i makowskiego*, „Krasnosielcki Zeszyt Historyczny”, 13-14 (2013), s. 88-96; R. Waleszczak, *Przasnysz i powiat przasnyski w latach 1866-1939*, Przasnysz 1999, s. 186-211.

snysz-Pisz ani wyjść na linię Narwi. Wojska niemieckie poniosły duże straty w ludziach i sprzęcie, straciły też sztandar pułkowy. Gen. Kurt von Morgen określił działania przasnyskie jako najbardziej trzymające w napięciu z wszystkich, w jakich brał udział w czasie wojny. Mimo zwycięstwa Rosjanie nie zdołali rozbić wojsk niemieckich ani zagrozić Prusom Wschodnim. Osiągnęli jednak sukces propagandowy, rozpowszechniając wzięcie do niewoli 14 tys. jeńców niemieckich pod Przasnyszem. Stąd prasa w państwach Ententy określiła bitwę przasnyską jako „Marnę frontu wschodniego”. Po ciężkich walkach pod Przasnyszem Stawka zrezygnowała z pochodu na Berlin przez Prusy Wschodnie. Najwięcej na I bitwie przasnyskiej skorzystali Francuzi i Anglicy, ponieważ Niemcy skierowali cztery korpusy z frontu zachodniego na wschodni².

Po czteromiesięcznej wojnie pozycyjnej do natarcia w okolice Przasnysza w dniu 13 I 1915 r. ruszyła nowo utworzona 12. Armia niemiecka pod dowództwem gen. Maxa von Gallwitza. Zamierzano dotrzeć nad Narew i połączyć się z wojskami z Galicji. Po ciężkich walkach i silnym ostrzale artyleryjskim w sile ponad 800 dział w dniu 14 lipca 1915 r. 1. Armia rosyjska opuściła Przasnysz. W II bitwie przasnyskiej (zwanej też lipcową) większość okolicznych miejscowości została ostrzelana ogniem artyleryjskim. Przykładowo miejscowość gminna Jednorożec została zniszczona w 100%. Powracający do domów ludzie nie mogli odnaleźć swoich zagród. Pola nie nadawały się do uprawy, były naszpikowane ciałami, zryte okopami i lejami po wybuchach. Obie walczące strony straciły tysiące żołnierzy, których ciała miesiącami uprzątano i chowano na cmentarzach³.

² W walkach pod Przasnyszem po stronie rosyjskiej brali udział dwaj późniejsi generałowie broni Wojska Polskiego. Pierwszym z nich był Józef Dowbor-Muśnicki, wówczas dowódca 14. Pułku Strzelców Syberyjskich, który podczas przeprawy przez rzekę Orzyc we wsi Stary Podós (gm. Płoniawy-Bramura, pow. makowski) został ciężko ranny i wyjechał na leczenie do Moskwy. Za bohaterską postawę podczas bitwy został przez Anglików odznaczony Orderem Łąźni. Drugim znanym uczestnikiem walk pod Przasnyszem (na odcinku Jednorożec-Chorzele) był Władysław Anders, wówczas żołnierz 3. pułku huzarów z Mariampola (3. Dywizja Jazdy z I Armii). *Józef Dowbor-Muśnicki*, dostępne w internecie: https://pl.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zef_Dowbor-Mu%C5%9Bnicki (13 XI 2016 r.); A. Nieuważny, A. Wasiliew, *Gen. Anders w służbie cara*, dostępne w internecie: <http://portalwiedzy.onet.pl/4869,68489,1570761,1,czasopisma.html> (dostęp 13 XI 2016 r.).

³ *Bitwa przasnyska*, dostępne w internecie: https://pl.wikipedia.org/wiki/Bitwa_przasnyska; *II bitwa przasnyska*, dostępne w internecie: https://pl.wikipedia.org/wiki/II_bitwa_przasnyska (dostęp 3 IX 2016 r.).

Choć od bitew przasnyskich minęło już ponad 100 lat, ich pozostałości w krajobrazie odnajdujemy do dziś. W gminie Jednoróżec (pow. przasnyski) można je podzielić na kilka grup, które zostaną zaprezentowane poniżej. Ustalenia oparte są na źródłach pisanych, literaturze przedmiotu, wywiadach z mieszkańcami regionu i badaniach terenowych, przeprowadzonych w latach 2015-2016.

Pierwszym, choć może nie najbardziej namacalnym śladem Wielkiej Wojny na omawianym terenie, są pozostałości po fortyfikacjach ziemnych. Teren gminy Jednoróżec w ponad 50% pokryty jest lasami, które kryją wiele śladów z czasu walk w 1915 r. Są to m.in. liczne okopy, pozostałości stanowisk artyleryjskich, ziemianek, wilczych dołów itp. Z powodu naturalnej sukcesji roślinności zostały przez lata porośnięte drzewami i krzewami, jednak ich zarysy można nadal z powodzeniem odszukać. Najwięcej takich śladów odnajdziemy w lesie między Jednoróżcem a Ulatowem-Pogorzelą w gm. Jednoróżec (tzw. bór „Kociołek” na północny-zachód od omawianego niżej cmentarza wojennego)⁴, w lesie na wschód od Bud Rządowych i Nakła w gm. Jednoróżec i pobliskich Bud Prywatnych w gm. Krasnosielc oraz w lesie pomiędzy Jednoróżcem, Stegną, Lipą i Drażdżewem Nowym w gm. Jednoróżec a Drażdżewem-Kujawami, Karolewem i Klinem w gm. Krasnosielc. Ukształtowanie terenu widoczne jest na mapach Google, a najwyraźniej na mapach w technologii LIDAR, które pozwalają wręcz na odtworzenie przebiegu frontu oraz lokalizacji umocnień wojennych. W lasach do dziś odnajdywane są pociski i ołowiane kule, gromadzone zarówno przez prywatnych kolekcjonerów, jak i skupowane, a następnie udostępniane np. w dworku w Chojnowie (gm. Czernice Borowe) na ekspozycji poświęconej I wojnie światowej na Ziemi Przasnyskiej⁵.

Kolejnym śladem po działaniach wojennych w 1915 r. są cmentarze wojenne. Możemy je podzielić na dwie grupy w zależności od tego, czy się zachowały, czy już zostały zlikwidowane. Cmentarze wojenne w gm. Jednoróżec znajdują się pod opieką urzędu gminy.

Największym cmentarzem na omawianym terenie, a zarazem największą nekropolią pierwszowojenną na Mazowszu jest tzw. niemiecki

⁴ T. Wojciechowska, *Nazwy miejscowe związane z Jednoróżcem*, [w:] tejże, *Jednoróżec. Historia wsi*, Jednoróżec 2015, s. 211.

⁵ *Dworek w Chojnowie odzyskał dawny blask*, dostępne w internecie: http://tygodnikprzasnyski.com.pl/aktualnosc-8215-dworek_w_chojnowie_odzyskal_dawny_blask.html (dostęp 11 IX 2016 r.).

cmentarzyk w Jednoróżcu. Zlokalizowany jest w lesie zwanym Kociołkiem, po północnej stronie drogi powiatowej Jednoróżec – Skierkowizna, już poza terenem zabudowanym. Po walkach lipcowych w 1915 r. Niemcy, okupujący teren do 1918 r., uprzętnęli okolicę. Pomagali w tym mieszkańcy Jednoróżca i sąsiednich wsi, którzy zbierali trupy i chowali je w wyznaczonych miejscach, co było konieczne nie tylko z powodu jak najszybszego przygotowania pól pod uprawę, ale też ze względów sanitarnych. Ciała poległych żołnierzy, znajdujące się w pobliżu ujęć wody, mogły wywołać epidemię⁶. Stefan Wilga, autor wspomnień z okresu I wojny światowej oraz dwudziestolecia międzywojennego w Jednoróżcu i okolicach, zanotował, że w 1915 r. powstało kilka cmentarzy wojennych: „W boru zwanym Kociołkiem było sześć cmentarzy i kościółek ewangelicki, a na polu był duży cmentarz koło trzech hektarów. Też były same Niemcy, a rosyjskich cmentarzy było trzy. Jeden był też duży cmentarz” (...) ⁷. Zachowana do dziś nekropolia w Jednoróżcu była największą z założonych latem 1915 r. i powstała z połączenia wspomnianych sześciu cmentarzyków. Zorganizowano ją w lipcu lub sierpniu 1915 r.⁸ Pierwotnie jedynym oznaczeniem przeznaczenia miejsca w lesie za Jednoróżcem była konstrukcja z pojedynczych bali przypominająca bramę, zwieńczona krzyżem⁹.

W późniejszym czasie, jeszcze podczas działań wojennych w 1916 r., teren wokół cmentarza ogrodzono płotem z drewna brzoźowego. Do nekropolii prowadziła aleja, której granice wyznaczały drewniane belki. Na cmentarz wchodziło się przez wysoką drewnianą bramę z sosnowych belek. Składała się z dwóch kolumn, na których na jasnych kwadratowych polach umieszczono dużych rozmiarów tzw. małe krzyże niemieckie¹⁰.

⁶ Z. Lorenc, *Spoleczeństwo Ziemi Przasnyskiej w okresie I wojny światowej*, „Rocznik Przasnyski”, 1 (2014), s. 38.

⁷ S. Wilga, *Smutna Dola Wioski Jednoróżec*, oprac. M.W. Kmoch, „Krasnosielcki Zeszyt Historyczny”, 27 (2016), s. 32.

⁸ Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie Delegatura w Ostrołęce [dalej: AWUOZ], Z. Cybulko i in., *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza wojennego w Jednoróżcu gmina Jednoróżec*, Białystok 1987, sygn. 26, s. 8.

⁹ Por. fot. ze zbiorów J. Furmańczyka, [w:] Z. Lorenc, *Pierwsza Wojna Światowa w Gminie Jednoróżec*, „Głos gminy Jednoróżec”, 2 (38)/2015, s. 20.

¹⁰ Symbolika małego krzyża typu „niemieckiego” nawiązuje wprost do odznaczenia Krzyża Żelaznego (*Eisernes Kreuz*). To krzyż o równych ramionach (podobny do maltańskiego, ale nie tożsamy) okolony gałązką z liści dębowych, symbolizującą męstwo i nieśmiertelność. Na górnym ramieniu krzyża widniała korona cesarska, a pośrodku litera „W” (od imienia cesarza Wilhelma). U podstawy krzyża występowała data 1914

Słupy połączono belką, na której znajdował się napis „Heldengräber”¹¹. Poniżej tego napisu podano datację informującą o uporządkowaniu cmentarza w 1916 r. Obok umieszczono skrót „3 I D”¹², co oznacza, że na cmentarzu pochowano niemieckich żołnierzy 3. Dywizji Piechoty¹³. Z czasem napisy mogły zblednąć lub się zatrzeć, ponieważ na części zdjęć z tego okresu nie są widoczne¹⁴. Brama otwierana była przez rozchylenie dwóch pierzei, wykonanych z drewna. Miały one tę samą wysokość co otaczający cały cmentarz niski drewniany płot. Na końcu głównej alei, prowadzącej od bramy, znajdowała się drewniana kaplica z dwuspadowym dachem. Na ścianie frontowej nad wejściem umieszczono początkowo drewniany krzyż, a następnie obraz, zapewne przedstawienie Jezusa (może zmarłychwstałego?). Mogiły uporządkowano: usypano kopczyki z ziemi oraz postawiono przy nich drewniane krzyże z napisami informującymi o nazwisku i dacie śmierci żołnierza oraz przynależności pułkowej i stopniu. Na cmentarzu pochowano zarówno Niemców, jak i Rosjan poległych w bitwach przasnyskich¹⁵, o czym świadczą zdjęcia archiwalne z widocznymi krzyżami łacińskimi i prawosławnymi¹⁶. Jak przekazywali mieszkańcy, na terenie nekropolii, płytko pod warstwą humusu, miał się znajdować tzw. grób „generała”, przykryty „szklaną” płytą. Zawierał m.in. srebrny ołówek

lub 1915. Spotkać można też było wzory bez daty. *Krzyże nagrobne*, dostępne w internecie: <http://www.cmentarze.jasonek.pl/index.php?id=krzyze> (dostęp 11 IX 2016 r.).

¹¹ „Cmentarz bohaterów”. Tłum. ks. R. Figiel.

¹² 3 Infanterie Division.

¹³ Por. 3 *Division (Alte Armee)*, dostępne w internecie: [http://wiki-de.genealogy.net/3_Division_\(Alte_Armee\)](http://wiki-de.genealogy.net/3_Division_(Alte_Armee)) (dostęp 11 IX 2016 r.).

¹⁴ 1916 r. jako moment uporządkowania cmentarza można też wywnioskować ze zdjęć odbudowanego Jednoróżca. Posesję ogradzano w ten sam sposób jak cmentarz – brzożowymi płotkami. Por. fot. ze zbiorów M. Krejpowicza, [w:] S. Wilga, *Smutna Dola Wiosky Jednoróżec...*, s. 29-30; archiwalne fotografie cmentarza w Jednoróżcu, [w:] M.W. Kmoch, *Cmentarze z I wojny światowej w gminie Jednoróżec*: <http://opowiescistypendialnepooja.blogspot.com/2014/06/cmentarze-z-i-wojny-swiatowej-w-gminie.html> (dostęp 22 VIII 2016 r.).

¹⁵ Polegli pod Jednoróżcem leżą nie tylko na miejscowym cmentarzu wojennym, ale i w innych nekropoliach. Np. Mikołaj Kwasznin-Samarin, który służył w Pułku Litewskim Lejbgwardii, pochowany jest obok żołnierzy polskich z 1920 r. w kwaterze C35 na Powązkach. Na nagrobku znajduje się napis „Poległ 8 marca 1915 r. pod wsią Jednoróżec”. Jego grób jest jednym ze starszych i często jest pokazywany przez przewodników wycieczek. Relacja M. Maciaszczyka z Przasnysza (2016 r.).

¹⁶ Por. archiwalne fotografie cmentarza w Jednoróżcu, [w:] M.W. Kmoch, *Cmentarze z I wojny światowej w gminie Jednoróżec...*

i zegarek, ale został splądrowany podczas wycinki drzew. Podobnie miało się stać z trzema innymi grobami, jednak brakuje ich śladów¹⁷.

Po zniszczeniu drewnianego ogrodzenia oraz krzyży nagrobnych, spowodowanym warunkami atmosferycznymi i rozkładem drewna, a także zarośnięciu cmentarza drzewami konieczna była renowacja. W okresie II Rzeczypospolitej miejsce to odwiedzane było przez niemieckich historyków oraz rodziny poległych żołnierzy¹⁸.

W 1937 r. nekropolię przebudowano¹⁹. Inicjatorem i wykonawcą był Niemiecki Związek Ludowy Opieki nad Grobami Wojennymi – organizacja humanitarna, działająca na zlecenie rządu federalnego. Została założona w 1919 r., ponieważ ówczesny młody rząd niemiecki nie był w stanie troszczyć się o groby poległych żołnierzy, a nacjonalistyczne środowiska po porażce w I wojnie światowej wykorzystywały opiekę nad grobami dla propagandy obronnej. Zadaniem istniejącej do dziś organizacji stały się odnajdowanie niemieckich grobów wojennych za granicą, ich utrzymanie oraz pielęgnacja. W czasie prac w Jednorożcu organizacja kontrolowana była przez zarząd, który w 1933 r. z własnej inicjatywy przyjął narodowo-socjalistyczną ideologię rządu Niemiec, co jednak nie umniejsza skali ani kształtu prac²⁰.

Podczas międzywojennej przebudowy nekropolia w Jednorożcu zyskała obecny kształt. Od szosy Jednorożec – Skierkowizna do cmentarza prowadzi droga w kierunku północno-zachodnim o długości 75 m²¹. *Nekropolia* to obiekt na planie wydłużonego trapezu równoramiennego o powierzchni ok. 0,24 ha, o krótszych bokach równoległych na osi północ-południe²². Teren ogrodzono płotem ze słupkami metalowymi na

¹⁷ Archiwum Urzędu Gminy w Jednorożcu [dalej: AUG], *Dokumentacja prac konserwatorskich na cmentarzu wojennym w Jednorożcu*, [b.m.w.] 1997, s. 2.

¹⁸ W. Łukaszewski, *Łyk historii*, dostępne w internecie: <http://www.to.com.pl/wiadomosci/przasnysz/art/6292692,lyk-przeszlosci,id,t.html> (dostęp 22 VIII 2016 r.).

¹⁹ Archiwum Państwowe w Olsztynie, *Akten des Königlichen Ober-Präsidium von Ostpreussen betreffend*, IV/525, sygn. 104.

²⁰ Dostępne w internecie: *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V.*: <https://www.volksbund.de/pl/volksbund.html> (dostęp 24 VIII 2016 r.); *Komunikat drugoplanowy: związek narodowy Niemiecka Opieka nad Grobami Wojennymi (Kriegsgräberfürsorge)*: <http://www.german-foreign-policy.com/pl/fulltext/26708> (dostęp 24 VIII 2016 r.).

²¹ *Zabytkowe cmentarze i mogiły w Polsce. Województwo ostrołęckie*, na podstawie kart cmentarzy oprac. W. Mosakowska, Warszawa 1992, s. 26.

²² AWUOZ, Z. Cybulko i in., *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza wojennego w Jednorożcu...*, s. 10.

podmurówce. W czasie II wojny światowej cmentarz otoczono drutem kolczastym²³. Ślady podmurówki i szczątkowe pozostałości po słupkach widoczne są do dziś. Wszystkie pozostałe obiekty znajdujące się na cmentarzu wykonano z czerwonego piaskowca „Tumlin”²⁴.

U wejścia na cmentarz zlokalizowany jest niewielki plac, oddzielony od właściwego cmentarza trzema blokami z piaskowca. Na steli ustawionej na prawo od „bramy”, na ścianie od strony cmentarza, widnieje napis w języku niemieckim: „DEUTSCHE / KRIEGSGRABERSTATTEN / JEDNOROŻEC / HIER RUHEN / 1192 BEKANNTE UND / 273 UNBENANNTE / DEUTSCHE SOLDATEN / MIT 2119 RUSSISCHEN / KAMERADEN AUS DEM / WELTKRIEG 1914–1918 / VOLKS BUND DEUTSCHE / KRIEGSGRÄBER FÜR SORGE E.V. / AUSGEBAUT IM JAHRE 1937”²⁵. W czasie przebudowy cmentarza pochowano tu żołnierzy ekshumowanych z mniejszych okolicznych cmentarzy, m.in. z miejscowości Nakiel oraz Olszewka w gm. Jednorożec²⁶. W 1936 r. do Jednorożca przeniesiono też ciała rosyjskich żołnierzy pochowanych w Przejmach (gm. Jednorożec)²⁷.

Cmentarz składa się z dwóch tarasów połączonych schodkami usytuowanymi na murze oporowym w 2/3 odległości od placu przedwejściowego. Mur ma długość ok. 31 m i 82 cm wysokości²⁸. Taras dolny ma wymiary 55 × 23 m, górny zaś – 30 × 23 m. Z tarasu dolnego można wejść na górny po trzystopniowych kamiennych schodkach znajdujących się na osi założenia. Od schodków prowadzi brukowany i obramowany ciosami z piaskowca krótki trakt, ciągnący się do prostopadłościennego pomnika o wymiarach 1 × 1 × 1,2 m, ustawionego na czterech kamiennych płytach. Od strony wejścia widnieje na nim pięć krzyży – logo Niemieckiego Związku Ludowego Opieki nad Grobami Wojennymi. Na prawej płasz-

²³ Relacja S. Ferenc z Ulatowa-Pogorzeli (2016 r.).

²⁴ AUG, *Dokumentacja prac konserwatorskich...*, s. 2.

²⁵ „Niemiecka / mogiła wojenna / Jednorożec / spoczywa tu / 1192 znanych i / 273 nieznanych / żołnierzy niemieckich / wraz z 2119 rosyjskimi / uczestnikami / wojny światowej 1914–1918 / Niemiecki Związek Ludowy / Opieki nad Grobami Wojennymi / wzniesiony w 1937 roku”. Tłum. J. Błachnio.

²⁶ Zob. fot. tablicy na cmentarzu w Budach Rządowych, [w:] M.W. Kmoch, *Cmentarze z I wojny światowej w gminie Jednorożec*: <http://opowiescistypendialnepooja.blogspot.com/2014/06/cmentarze-z-i-wojny-swiatowej-w-gminie.html> (dostęp 11 IX 2016 r.); relacja E. Majewskiego z Olszewki (2015 r.).

²⁷ Relacja M. Maciaszczyka z Przasnysza (2016 r.).

²⁸ AUG, *Dokumentacja prac konserwatorskich...*, s. 1.

czyźnie pomnika umieszczono napis wyryty pismem gotyckim: „HIER RUHEN / DEUTSCHE SOLDATEN / 1914–1918”, a na lewej jego odpowiednik w języku polskim: „TU SPOCZYWAJĄ / NIEMIECCY ŻOŁNIERZE / 1914–1918”. Poza tym w 1937 r. na osi cmentarza zaaranżowano brukowaną aleję, która prowadziła od „bramy” przez taras dolny do schodków wiodących na taras górny. Nie zachowała się do dzisiaj, ale jej ślady odkryto podczas porządkowania cmentarza w latach 1996-1997²⁹.

Przy granicy cmentarza umieszczono kamienne stele o wymiarach 120 × 70 cm. Do dzisiaj zachowało się ich 69, choć niegdyś mogło być ich więcej – zauważalne są dwa miejsca, w których przerwa między stelami jest tak duża, że wcześniej mogły ją wypełniać kamienne płyty. Na stelach umieszczono nazwiska poległych w porządku alfabetycznym, poczynając od strony lewej od wejścia, wzdłuż lewej strony cmentarza (także na wyższym poziomie nekropolii), przez część najdalej wysuniętą od wejścia i wzdłuż prawej ściany cmentarza do prawej strony od wejścia. Na dolnym tarasie znajduje się 18 steli po lewej i 16 po prawej stronie, na górnym zaś ustawiono 35 steli, tworzących łuk od północno-zachodniej strony cmentarza. Na każdej płycie wyryto kilkanaście nazwisk. Co ciekawe, pierwsze nazwisko na pierwszej ze steli to „Abramowski H”. Polsko brzmiące nazwiska wymienione są wielokrotnie. Obecnie można odczytać personalia co najmniej 102 Polaków³⁰, co stanowi zaledwie ok. 2,8% spośród wszyst-

²⁹ Tamże, s. 2.

³⁰ Są to w kolejności występowania (w nawiasach kwadratowych polskie brzmienie lub uzupełnienie skróconej / niemieckiej formy imienia): Abramowski H., Adam Alfr.[ed], Adamczyk Anton[i], Andrzejewski Stefan, Balachowski Peter [Piotr], Bienasiewicz Frz [Franciszek], Bilski Frz [Franciszek], Bitschkowski Kurt, Blaszyk Fr [Błaszyk? Franciszek], Bondzio Frz. [Franciszek], Bracht Robert, Czerwinske [Czerwiński] Ernst., Czekalla [Czekała? CzeKało?] Emil, Dobuszewski, Fiolka Stanisł [Stanisław], Glowatzki [Głowacki] Franz [Franciszek], Godziers Frz. [Franciszek], Golczyk Paul [Paweł], Grabowski Frdr [Fryderyk], Grabowski Fr. [Franciszek], Grajec Jozef [Józef], Theofil Graiczarek [Teofil Grajczarek], Grumielski J., Grzeskowiak [Grześkowiak], Grzonka Viktor [Wiktor], Grzeschik Mart. [Grześcik Marcin], Halkowski Franz [Franciszek], Jankowski W., Kaczmarek Albert, Kaletta Paul [Kaleta Paweł], Kanigowski Herm[an], Kaminski [Kamiński] Herm[an], Kasimier R., Karschowski Karl [Karczowski? Karol], Kasprzyk Josef [Józef], Kar[o]l Kierinkiewicz, Paul Klawikofski [Paweł Kalwikowski], Kirski Kar[o]l, Kleinowski [Klejnowski] K., Kochannek [Kochanek] K., Stefan Kolaszinski [Kolasiński], Kolodzeyski Franz [Kolodziejski Franciszek], Koneszny Ad., Aug Kosłowski [August Kozłowski], Kossak Adolf, Kowal Maximilian [Maksymilian], Kozłowski Jozef [Kozłowski Józef], Kubeczek, Kubiak Albert, Rud[olf] Kwiatkowski, Kula Thomas [Tomasz], Laskowski Joh. [Jan], Lesikowski Th [Tomasz], Leszyk Edm [Leszejk Edmund], Lipinski Franz

kich pochowanych oraz ok. 8,5% spośród poległych z armii niemieckiej, znanych z nazwiska. Skalę udziału Polaków wśród poległych pokazują stele, na których znajdziemy nawet pięć nazwisk rodaków. Wśród 2119 poległych nierozpoznanych żołnierzy rosyjskich, jak również 273 nieznanymi z nazwiska niemieckich bezimiennych Polaków może znajdować się o wiele więcej, co automatycznie zwiększa odsetek rodaków pochowanych w Jednorożcu.

Jak podkreślają konserwatorzy zabytków, „cmentarz posiada osiowe rozplanowanie i czytelną kompozycję alei dojazdowej, placu przedwejściowego i obu części cmentarza. Surowe, regularne rozplanowanie pośród naturalnego lasu zostało złagodzone przez celowe pozostawienie części sosen oraz pojedynczych brzoź i dębów rosnących na tym terenie i obsadzenie krzewiastymi formami czereśni górnej jego części”³¹. W organizacji przestrzennej cmentarza ważne są trzy elementy: pomnik – centrum nekropolii, stele wyznaczające jej granice oraz prostopadłocienne kamienie tworzące bramę odgradzającą cmentarz od świata wewnętrznego. Nekropolia wojenna w Jednorożcu to przykład sanktuarium urządzonego na sposób teatralny. Podwyższenie i centralny pomnik to rodzaj sceny albo

[Lipiński Franciszek], Maciejewski Leo[n?], Maciul Lug., Malinowski Joh. [Jan], Małkowski [Małkowski?] Jul., Manowski Fel[icjan], Marciniak Joh [Jan], Maschlanka Gust [Maślanka Gustaw], Megierski Frz [Franciszek], Modnienski Paul [Modnieński Paweł], Friedr. Olschewski [Olszewski Fryderyk], Olschewski [Olszewski] Fritz., Frdr. Orłowski [Fryderyk Orłowski], Orłowski [Orłowski] O., Panfiel Stanisł [Stanisław], Podowski J., Podzienski [Podzieński] Ign[acy], Pokorny Frz [Franciszek], Popielas W., Quiotek Ferdinand [Kwiątek Ferdynand], Ranowski Xav. [Ksawery], Rogalski St.[aniśław], Rosgarski [Rozgarski] Ad.[olf], Schedletzki Paul [Siedlecki Paweł], Scherengalski [Szerengalski], Paul Schilferowski [Paweł Szilferowski], Schliwinski [Śliwiński] Hrch., Siolek Joh [Siołek Jan], Schwerczena [Świerczenna] Alb. [ina], Schymiczek Alios [Szymieczek? Alojzy], Siemon Erns [Ernest], Skindzel Fritz., Sobczack [Sobczak] Alfr[ed], Sontowski Fritz, Stachnick Joh. [Stachnik Jan], August Szielasko [Żelazko?], Tarnick[i] Paul [Paweł], Tescharzik Gustav [Cesarczyk? Gustaw], Tomaschke [Tomaszek] Ernst, Urbanski Pet [Urbański Piotr], Walda Stanislaus [Stanisław], Waldoch Joh. [Jan], Waschkowski [Waškowski?] Emil, Lucius Wisniewski [Lucjan Wiśniewski], Wnuck v. Lipinski A. [Wnuk/Lipiński A.], Wojtczak Kasper [Kacper], Josef Wonschinski [Józef Wąsiński]. Pełną listę poległych, znanych z nazwiska i pochowanych na cmentarzu w Jednorożcu, opracował Mariusz Maciaszczyk. Możliwe, że na stelach jest więcej polskich nazwisk, ale niektóre są już prawie nieczytelne.

³¹ AWUOZ, Z. Cybulko i in., *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza wojennego w Jednorożcu...*, s. 11.

ołtarza, a leśne otoczenie stanowi swego rodzaju kulisy³². Zastosowanie takiego rozwiązania sprawia, że założeniu nadano wyższą rangę ideową, co związane było zapewne z profilem Niemieckiego Związku Ludowego Opieki nad Grobami Wojennymi w latach 30. XX w. Podstawowa wartość nekropolii tkwi w jej surowej organizacji przestrzennej. Obiektem tworzącym przestrzeń starano się nadać jak najprostsze formy, niemniej zauważalny jest wysoki kunszt wykonania płyt³³.

Cmentarz wojenny w Jednoróżcu został wpisany do rejestru zabytków w 1986 r. (nr rej. A-568 z 18 I 1986 r.)³⁴. W tym czasie wykonano jego dokumentację, dzięki czemu wiadomo, że w 1987 r. jedna płyta była przewrócona, tak samo przewrócony na bok był pomnik³⁵. Jego prawy narożnik był oberwany³⁶. W latach 1996-1997, m.in. w celu ocalenia od zapomnienia wojennych nekropolii³⁷, dokonano oczyszczono materiały z piaskowca oraz przeprowadzono renowację pomnika. Ponownie ustawiono przewrócone stele i wykonano konserwację 42 stel na dolnym tarasie, 3 bloków u wejścia na cmentarz oraz muru oporowego. Ubytek w pomniku uzupełniono piaskowcem z Szydłowca. Pozostałe 27 stel nadal czeka na konserwację³⁸.

W 2012 r. przy alei prowadzącej na cmentarz członkowie Stowarzyszenia „Przyjaciele Ziemi Jednoróżeckiej” ustawili tablicę informacyjną z treścią w czterech językach: polskim, rosyjskim, niemieckim i angielskim. Zawiera ona najważniejsze fakty dotyczące bitew przasnyskich oraz jednoróżeckiego cmentarza. Podano jednak błędną (1938) datę przebudowy nekropolii.

Ostatnio u wjazdu do cmentarza postawiono zaporę uniemożliwiającą wjazd samochodem na teren nekropolii. Dojazd do cmentarza został oznaczony odpowiednimi tabliczkami informacyjnymi, ustawionymi w 2016 r. w ramach Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej na Mazowszu. Realizatorem projektu jest Przasnyskie Stowarzyszenie Historii Ożywio-

³² Tamże, s. 15.

³³ Tamże, s. 11-12.

³⁴ *Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków – stan na 31 marca 2016 r., woj. mazowieckie*, dostępne w internecie: http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/ (dostęp 3 IX 2016 r.).

³⁵ AWUOZ, Z. Cybulko i in., *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza wojennego w Jednoróżcu...*, s. 14.

³⁶ AUG, *Dokumentacja prac konserwatorskich...*, s. 2.

³⁷ W. Łukaszewski, *Łyk historii...*

³⁸ AUG, *Dokumentacja prac konserwatorskich...*, s. 4-8.

nej. Dwa lata wcześniej na placu w centrum Jednorozca stała tablica z treścią w językach: polskim, angielskim, rosyjskim i niemieckim, informująca o bitwach przasnyskich w 1915 r., znaczeniu I wojny światowej dla Jednorozca i okolic oraz o miejscowym cmentarzu wojennym³⁹.

Drugi z istniejących w gm. Jednorozec cmentarzy z okresu I wojny światowej znajduje się w Budach Rządowych. Zlokalizowany jest po południowo-zachodniej stronie głównej drogi prowadzącej przez wieś, naprzeciw posesji nr 33. Zajmuje powierzchnię 0,11 ha w kształcie prostokąta⁴⁰. Pierwotnie mogiły mogły być otoczone płotkiem z brzoźowych gałęzi, a miejsca pochówku żołnierzy wyznaczały brzoźowe krzyże.

W drugiej połowie XX w. cmentarz otoczono siatką⁴¹, a następnie ogrodzeniem z białych cegieł, istniejącym do dziś. Dość dobrze zachowane są ziemne nasypy nagrobków. Mogiły zaznaczone są betonowymi płytami, ułożonymi na ziemi w górnej części każdego z nasypów. Od bramy głównej prowadzi aleja, kończąca się w ok. 2/3 szerokości cmentarza. Ustawiono tam niewielki metalowy krzyż, przed którym stoją bukiety sztucznych kwiatów oraz znicze. Mogiły ułożone są w 15 rzędów (8 po lewej i 7 po prawej stronie alei głównej), po 11 tablic o wymiarach 37 × 40 cm w każdym rzędzie⁴². Dwie dodatkowe tablice leżą poza rzędami, przy ogrodzeniu z lewej strony. Łącznie na cmentarzu znaleźć można 167 tablic, a nie 162, jak podano w dokumentacji cmentarza sporządzonej w 1983 r.⁴³ Na cmentarzu pochowano zarówno żołnierzy niemieckich, jak i rosyjskich. Tych ostatnich jest zdecydowanie mniej i ułożeni zostali w pięciu mogiłach zbiorowych po 8, 12, 14, 20 i 21 żołnierzy. Można naliczyć 57 czytelnych pojedynczych nagrobków niemieckich żołnierzy z oznaczeniem nazwiska, stopnia oraz daty śmierci. Kolejnych 27 czytelnych tablic to mogiły nieznanymi z nazwiska niemieckich żołnierzy, pochowanych pojedynczo (24 nagrobki), po dwóch (2 groby) i w jednym przypadku w mogile potrójnej, czasem z podaniem daty śmierci albo przynależności pułkowej. Zakładając, że pozostałe nieczytelne tablice zawierają pojedyncze nazwiska żołnierzy (raczej niemieckich), możemy stwierdzić szacunkowo,

³⁹ *O projekcie*, dostępne w internecie: <http://www.szlakfrontuwschodniego.eu/> (dostęp 3 IX 2016 r.). Tablica jest dostępna w internecie: <http://www.szlakfrontuwschodniego.eu/category/jednorozec/> (dostęp 11 IX 2016 r.).

⁴⁰ AWUOZ, Karta cmentarza wojennego w Budach Rządowych, nr 5, s. 1.

⁴¹ Tamże, s. 4.

⁴² Tamże, s. 2.

⁴³ Tamże, s. 4.

że na omawianym cmentarzu pochowanych jest co najmniej 165 Niemców i 75 Rosjan. W literaturze podaje się liczbę ok. 200 pochowanych⁴⁴. Na płytach, pod którymi pochowani są żołnierze cesarscy, umieszczono uproszczone krzyże niemieckie⁴⁵, a w miejscu pochówku Rosjan – krzyże prawosławne. Na płytach nagrobkowych najczęściej widnieje data 22 III 1915 r., zdarzają się też groby (w kolejności od największej do najmniejszej liczby przykładów) z 23, 25, 17, 21 czy 15 III 1915 r. Nie jest więc prawdą, że najstarsze groby posiadają wyrytą datę 21 III 1915 r., jak zapisano w dokumentacji cmentarza⁴⁶, bo znajdziemy tu także kilka płyt z datą wcześniejszą o 6 dni.

Z upływem czasu cmentarz zarósł drzewami, które sukcesywnie usuwano. Obecnie na cmentarzu rośnie kilka drzew iglastych (sosny) oraz młode drzewa liściaste, a przy ogrodzeniu paprocie i jeżyny. Niektóre utrudniają dostęp do mogił.

Nekropolia została wpisana na listę zabytków (nr rej. A-569 z dnia 18 I 1986 r.)⁴⁷. Kilka lat temu członkowie Stowarzyszenia „Przyjaciele Ziemi Jednorożeckiej” ustawili na cmentarzu tablicę informacyjną z tekstem w języku polskim.

Dużo gorzej utrzymany jest cmentarz wojenny w Parciakach. Znajduje się na terenie cmentarza parafialnego, założonego w 1909 r. – stanowi jego południową część. Został zorganizowany w czasie I wojny światowej⁴⁸. Pierwotnie mogiły miały formę ziemnych kopczyków z drewnianymi (brzozowymi) krzyżami. Na zawieszonych na nich tabliczkach zapisano nazwiska poległych. Mogiły otaczały ogrodzenia z drewna brzozowego⁴⁹.

Z czasem na cmentarzu umieszczono betonowe prostokątne tablice. Dzisiaj zauważyć można 6 wyraźnych rzędów po maksymalnie 22 nagrobki. Po niektórych mogiłach pozostały tylko puste miejsca. Łącznie na cmentarzu znajduje się 91 nieczytelnych tablic ułożonych w rzędy oraz 4 czytelne tablice złożone obok siebie w części cmentarza wysuniętej najdalej na południe, sąsiadującej z terenem jeszcze niezagospodarowa-

⁴⁴ *Zabytkowe cmentarze i mogiły w Polsce. Województwo ostrołęckie...*, s. 18.

⁴⁵ Por. przyp. 10.

⁴⁶ AWUOZ, Karta cmentarza wojennego w Budach Rządowych, nr 5, s. 1.

⁴⁷ *Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków – stan na 31 marca 2016 r., woj. mazowieckie...*

⁴⁸ AWUOZ, Z. Cybulko i in., *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza rzymsko-katolickiego w Parciakach gm. Jednorożec*, Białystok 1986, sygn. 60, s. 9–10.

⁴⁹ Por. Z. Lorenc, *I wojna światowa w gminie Jednorożec...*, s. 84.

nym. Na cmentarzu spoczywają żołnierze polegli w bitwach przasnyskich 1915 r. Czytelne tablice informują o nazwiskach, stopniach wojskowych i dacie śmierci żołnierzy. Jedna pochodzi z marca, a dwie z czerwca 1915 r. Czwarta czytelna tablica zawiera napis w języku polskim, informujący o pochówku nieznanego z nazwiska żołnierza rosyjskiego. Nieczytelne tablice porośnięte są mchem, niektóre są połamane.

Z upływem czasu w wyniku naturalnej sukcesji lasu sosnowego otoczenie kwater zarosło. Drzewa wycięto ok. 2014 r. podczas porządkowania cmentarza parafialnego⁵⁰. Obecnie otoczenie mogił zarasta młodymi drzewami liściastymi. Rosną tu też wrzosi i mchy. Z niegdyś licznych lastrykowych albo metalowych krzyży, stojących obok tablic, dziś pozostało zaledwie kilka.

Cmentarz wpisano na listę zabytków (nr rej. A-573 z dnia 30 I 1986 r.)⁵¹. Nie doczekał się jednak odnowienia⁵², choć postulowano je w latach 80. XX w.⁵³ Okresowo cmentarzem zajmowali się harcerze⁵⁴. Obecnie z roku na rok nagrobki coraz bardziej niszczeją. W pobliżu nie ma też tablicy informacyjnej.

W najgorszym stanie jest pozostałość cmentarza w pobliżu wsi Kobyłki-Wólka. Zlokalizowany jest w bardzo trudnym do znalezienia lesistym miejscu, zadrzewionym od czasu Wielkiej Wojny. Przez wiele lat nie można było ustalić jego lokalizacji, choć wiedzieli o nim najstarsi mieszkańcy. Informacje o cmentarzu i liczbie pochowanych tu Rosjan znaleźć można we wspomnieniach 3. Pułku Grenadierów Konnych z Bydgoszczy. Walczył on z piechotą i Kozakami pod Ulatowem-Czerniakami 27 lipca 1915 r. w czasie odwrotu spod Przasnysza. We wspomnieniach zapisano, że spoczywa w tym miejscu 68 Rosjan. W 2014 r. pozostałości cmentarza odnalazł Mariusz Maciaszczyk, członek Grupy Rekonstrukcji Historycznej 14 Pułk Strzelców Syberyjskich z Przasnysza. Pierwotnie cmentarz posiadał tylko nasyp. Na jego terenie znajdowało się wiele mogił z krzy-

⁵⁰ M.W. Kmoch, *Kapliczki, figury i krzyże przydrożne w gminie Jednorożec*, Jednorożec 2015, s. 264.

⁵¹ *Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków – stan na 31 marca 2016 r., woj. mazowieckie...*

⁵² W. Łukaszewski, *Łyk historii...*

⁵³ AWUOZ, Z. Cybulko i in., *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza rzymsko-katolickiego w Parciakach...*, s. 14-15.

⁵⁴ M. Maciaszczyk, *Parciaki – cmentarz I Wojna Światowa*, dostępne w internecie: <http://www.dobroni.pl/rekonstrukcje,parciaki-cmentarz-i,8883> (dostęp 4 IX 2016 r.).

zami z drewna brzoźowego. Obecnie widoczne jest dawne ogrodzenie ze śladami nagrobków⁵⁵.

Drugą grupę śladów w postaci cmentarzy z okresu I wojny światowej na omawianym terenie tworzą nekropolie nieistniejące w krajobrazie gminy, ale pozostałe w pamięci ludzi. Źródłem poznania ich historii są archiwalne fotografie, mapy oraz opowieści mieszkańców, uzupełnione spisanyimi wspomnieniami. Nierzadko ich lokalizację wyznaczają przydrożne krzyże⁵⁶.

Cytowany wyżej S. Wilga wspominał, że w okolicach Jednoróżca po działaniach wojennych założono cmentarze rosyjskie. Jeden z nich zlokalizowany był przy trasie Jednoróżec – Szla, po prawej stronie drogi od strony Jednoróżca. Znajdował się obok dużego drzewa stojącego samotnie na polu na wysokości krzyża z 1899 r., ufundowanego przez małżeństwo Piotraków w intencji zmarłego dziecka⁵⁷. Pochowano tam Rosjan z 6. Pułku Strzelców Syberyjskich i żołnierzy 4. Gwardyjskiej Dywizji Piechoty⁵⁸. Nekropolię zlikwidowano po II wojnie światowej, ponieważ kości pochowanych przeszkadzały rolnikom w uprawach⁵⁹.

Na temat cmentarzyka wojennego w Małowidzu wiadomo niewiele. Mieszkańcy wspominają, że zlokalizowany był przy głównej trasie Jednoróżec – Chorzele, przy skęćcie do wsi Ulatowo-Słabogóra i Ulatowo-Dąbrówka. U zbiegu tych dwóch dróg stoi wysoki drewniany krzyż, bardzo zniszczony. Mógł zostać wystawiony w okresie epidemii cholery w 1831 r. W 1915 r. pochowano tu żołnierzy poległych w bitwach przasnyskich. Cmentarzyk wojenny szybko zlikwidowano, ciała przeniesiono do Jednoróżca. Z czasem miejsce to zarosło drzewami⁶⁰.

W miejscowości Olszewka w 1915 r. założono co najmniej trzy cmentarze. Wszystkie zlikwidowano podczas rozbudowy nekropolii w Jednoróżcu w 1937 r. Pierwszy, o którym wspominają mieszkańcy, zlo-

⁵⁵ Tenże, *Cmentarz wojskowy z okresu I wojny światowej*, dostępne w internecie: <http://www.dobroni.pl/rekonstrukcje,cmentarz-wojskowy-z-okresu-i-wojny-swiatowej,16640> (dostęp 22 VIII 2016 r.).

⁵⁶ M.W. Kmoch, *Mała ojczyzna: Nieistniejące cmentarze z I wojny światowej (gmina Jednoróżec)*, dostępne w internecie: <http://opowiescistypendialnepooja.blogspot.com/2015/11/maa-ojczyzna-nieistniejace-cmentarze-z.html> (dostęp 4 IX 2016 r.).

⁵⁷ Taż, *Kapliczki, figury i krzyże przydrożne...*, s. 105-106.

⁵⁸ Relacja M. Maciaszczyka z Przasnysza (2016 r.).

⁵⁹ Relacja M. Sobieraj, J. Piotra i W. Piotra z Jednoróżca (2015 r.).

⁶⁰ M.W. Kmoch, *Kapliczki, figury i krzyże przydrożne...*, s. 180-181.

kalizowany był w miejscu obecnej posesji nr 44. Znajdował się na terenie dzisiejszego ogródka. W środku stał krzyż, który potem ustawiono przy ogrodzeniu posesji. W 2013 r. stary krzyż zastąpiono nową fundacją⁶¹. O pozostałych dwóch cmentarzykach informują tylko archiwalne mapy z zaznaczoną lokalizacją nekropolii. Jeden usytuowany był w miejscu obecnego kościoła parafialnego z 1922 r. (lub raczej w jego pobliżu). Drugi znajdował się przy szosie z Olszewki do Raszujki (gm. Chorzele) albo w miejscu dzisiejszego cmentarza parafialnego⁶².

Cmentarz założono też w całkowicie zniszczonej w 1915 r. wsi Nakle. Zachowało się zdjęcie tej nekropolii, ale brakuje relacji potwierdzających lokalizację cmentarza. W Nakle pochowano Rosjan, o czym świadczą widoczne na wspomnianym zdjęciu prawosławne krzyże. Na cmentarzu znajdowała się niewielka drewniana kaplica⁶³. Ciała z tego cmentarzyka przeniesiono do Jednorożca w 1937 r.

Inne ślady Wielkiej Wojny zauważyć można na terenie cmentarza przykościelnego w Jednorożcu. W 1915 r. kościół, wybudowany ok. 1862 r., wraz z całym otoczeniem całkowicie spłonął⁶⁴. Otaczające go długowieczne lipy i klony przetrwały pożar. Pnie drzew posiadają podłużne otwory, których obrzeża są jakby zawinięte do środka – to skutek działania ognia w 1915 r.⁶⁵

Kolejnym śladem I wojny światowej we współczesnym krajobrazie gminy Jednorożec są linie kolejowe. W 1915 r. Niemcy zbudowali kolej połową (*Feldbahn*) z Wielbarka do Ostrołęki. Linia przebiegała następująco: Wielbark – Opaleniec – Chorzele – Raszujka – Olszewka – Parciaki – Jastrząbka – Zabiele Wielkie – Nowa Wieś Kościelna – Grabowo – Nakły – Ostrołęka. Budowa kolejki, początkowo zapewne konnej, potem parowozowej, ruszyła prawdopodobnie 31 marca 1915 r. W lipcu nakazano równoległe z dokończeniem linii wąskotorowej rozpocząć budowę linii normalnotorowej. Nie zrezygnowano z kolei wąskotorowej z powodu ko-

⁶¹ Tamże, s. 237-239.

⁶² Tamże, *Mała ojczyzna: Nieistniejące cmentarze z I wojny światowej (gmina Jednorożec)*....

⁶³ Por. *Wielka Wojna na Ziemi Przasnyskiej w zbiorach Mirosława Krejpowicza*, Przasnysz 2011, s. 64.

⁶⁴ T. Wojciechowska, *Lata I wojny światowej 1914-1918*, [w:] tejsze, *Jednorożec. Historia wsi...*, s. 61.

⁶⁵ Informacja na podstawie filmu ówczesnego proboszcza parafii Jednorożec ks. Mariana Mecha, 1991 r., kopia w zbiorach autorki.

nieczności pilnej poprawy zaopatrzenia frontu. Linię wąskotorową otworzono 10 sierpnia 1915 r.⁶⁶. Za jej pomocą Niemcy przewozili oddziały wojskowe oraz rannych, broń i sprzęt⁶⁷. Linia normalnotorowa, uruchomiona 28 VIII 1915 r., miała łagodniejsze luki i mniejsze nachylenia, choć biegła niemal równoległe do wąskich torów⁶⁸. S. Wilga wspominał: „(...) Przy budowie toru pracowali rosyjskie niewolnicy, żołnierze pierwszej wojny światowej (...)”⁶⁹. Nierzadko byli oni skrajnie wycieńczeni i często dopuszczali się licznych i prowadzonych na dużą skalę ucieczek, głównie w lasach w okolicy wsi Olszewka⁷⁰.

Oprócz zaopatrzenia frontu kolej była potrzebna Niemcom do wywozu drewna do Prus Wschodnich. Jak zapisał S. Wilga, *Niemcy szykowali drogi, koleje (normalnotorowe – przyp. aut.) i kolejki (wąskotorowe – przyp. aut.) do rabunku, dla swojej korzyści. (...) Ale nie robili to na korzyść naszej Polski, tylko dla swojej korzyści, żeby mogli jak najwięcej wykraść z Polski (...)*⁷¹. Również Polacy pracowali przy układaniu torów, za co otrzymywali przydział drewna do odbudowy własnych domostw⁷².

Kolej wąskotorowa została zbudowana zarówno na trasie Wielbark – Ostrołęka, jak też w mniejszych odcinkach w pobliżu głównej linii. Ciągnęła się m.in. od Szli w gm. Przasnysz, przez Lipę w gm. Jednorożec, Karolewo, następnie Stegnę, Jednorożec i Małowidz do Prus Wschodnich⁷³. S. Wilga obszernie zanotował: *4 września 1916 roku pierwsze transporty polskiego drzewa ruszyły do Prus Wschodnich. Na parowozie wąskotorówki umieszczono wieniec z jałowcu, dwie flagi niemieckie i tablice pod spodem z napisem po niemiecku. Kolejka z drzewem szła przez Stegna i przez Jednorożec. (...) Niemcy zaczęli przeprowadzać drugi tor przez pole, poza wioską Jednorożec i poza wioską Małowidz. Niemcy, nie patrząc,*

⁶⁶ A. Dąbrowski, *Historia węzła Wielbark i okolic (3). Geneza i budowa linii kolejowej Ostrołęka – Wielbark*, dostępne w internecie: <https://wielbark.files.wordpress.com/2011/08/artykuly-2011-08-21-geneza-i-budowa-linii-kolejowej-ostroleka-wielbark.pdf>, s. 2 (dostęp 11 IX 2016 r.).

⁶⁷ A. Tajchert, *Koleje wąskotorowe na Kurpiach*, Rybnik 2015, s. 9.

⁶⁸ Tamże, s. 11–12. Por. mapa, [w:] tamże, s. 6.

⁶⁹ S. Wilga, *Smutna Dola Wiosky Jednorożec...*, s. 32.

⁷⁰ A. Dąbrowski, *Historia węzła Wielbark i okolic (3). Geneza i budowa linii kolejowej Ostrołęka – Wielbark...*, s. 5.

⁷¹ S. Wilga, *Smutna Dola Wiosky Jednorożec...*, s. 32.

⁷² Z. Lorenc, *I wojna światowa w gminie Jednorożec...*, s. 71.

⁷³ T. Wojciechowska, *Lata I wojny światowej 1914-1918*, [w:] tejże, *Jednorożec. Historia wsi...*, s. 64.

że budynki się palą, dalej rabowali polskie drzewo dniem i nocą. Nie przestali kraść. Przez pole Niemcy prowadzili dodatkowy tor. (...) Niemcy wkrótce zaczęli zbierać szyny z toru prowadzącego przez Jednoróżec, a puścili wszystkie transporty przez pole. (...) Zadaniem Niemców było wywieźć wszystko drzewo, spod Lypy i Karolewa, spod Szli, spod Obórk. Pod Szlą był obalony cały obszar lasu. Postawili Niemcy belcarzy, żeby ciosały grube sztuki na kantowiznę i pod Karolewem robiono to samo, grube sztuki cieszono na kantaki. Rabunek trwał przez przerwy, w dzień i w nocy. Niemcy wiedzieli dobrze, że mają mało czasu do wywozu, że nie zdążą wszystkiego drzewa wykraść i wywieźć do Prus, bo wisiała klęska nad ich krajem. (...) ⁷⁴. Zachowały się zdjęcia z kolei wąskotorowej z omawianego terenu, zapewne z okolic Parciak ⁷⁵.

Pomimo tego, że połączenie kolejowe z Wielbarka do Ostrołęki, w tym przez tereny omawianej gm. Jednoróżec, służyło głównie do prowadzenia ruchu wojskowego, to jeszcze w okresie I wojny światowej wykorzystano je także w ruchu cywilnym. Jednym ze świadectw takiego przeznaczenia linii są zachowane rozkłady jazdy, np. obowiązujący od 1 czerwca 1917 r. ⁷⁶, ale też relacje prasowe opisujące wrażenia z podróży koleją na tej linii ⁷⁷. Linia normalnotorowa (towarowa oraz osobowa) funkcjonowała na tej trasie do 2001 r. ⁷⁸. Jej otwarcie w czasie I wojny światowej „przyczyniło się (...) do zaniechania wojskowej eksploatacji wąskotorowej kolejki polowej, którą częściowo rozebrano (na odcinku Wielbark-Olszewka), a pozostałe jej fragmenty przekształcono w kolej leśną” ⁷⁹. Od lat 20. do 60. XX w. szczególnie eksploatowano kolej leśną „Parciaki” ⁸⁰. Jej linie zbiegały się na stacji kolei normalnotorowej Parciaki (obecnie Parciaki-Stacja). Stąd jedna biegła do Budzisk, gdzie rozgałęziała się na dwie strony. Jedno rozgałęzienie prowadziło

⁷⁴ S. Wilga, *Smutna Dola Wiosky Jednoróżec...*, s. 34.

⁷⁵ Por. fot. ze zbiorów W. Łukaszewskiego, dostępne w internecie: <https://www.facebook.com/Kurpiankawwielkimswiecie/photos/a.262740773872327.1073741826.124558947690511/832186120261120/?type=3&theater> (dostęp 11 IX 2016 r.).

⁷⁶ A. Dąbrowski, *Historia węzła Wielbark i okolic (3). Geneza i budowa linii kolejowej Ostrołęka – Wielbark...*, s. 7-8.

⁷⁷ Z podróży w Suwalskie, Płockie, Łomżyńskie, „Kurier Poznański”, 11 (1916), 34, s. 5.

⁷⁸ *Linia kolejowa nr 35*, dostępne w internecie: https://pl.wikipedia.org/wiki/Linia_kolejowa_nr_35 (dostęp 11 IX 2016 r.).

⁷⁹ A. Dąbrowski, *Historia węzła Wielbark i okolic (3). Geneza i budowa linii kolejowej Ostrołęka–Wielbark...*, s. 7.

⁸⁰ A. Tajchert, *Koleje wąskotorowe na Kurpiach...*, s. 12.

do Jednorożca, gdzie tory kończyły się na ul. Mazowieckiej, blisko obecnego ronda na skrzyżowaniu dróg Przasnysz – Parciaki i Chorzele – Krasnosielc⁸¹, a druga linia prowadziła przez Olszewkę do leśniczówki Pruskołęka (gm. Chorzele). Od stacji kolejowej w Parciakach odchodziła druga linia, biegnąca obecną leśną drogą do Bud Prywatnych i następnie, przecinając drogę Drażdzewo – Baranowo, prowadziła krętą linią do Ostrołęki. Był to pierwotny szlak kolejki wąskotorowej zbudowanej w 1915 r. Inna linia biegła od stacji w lesie na południe od Stegny na wysokości wsi Drażdzewo Nowe, następnie w niedalekiej odległości od Karolewa, dalej wzdłuż drogi Karolewo – Klin do Klinu, gdzie zlokalizowany był tartak⁸². Mieszkańcy wspominają też o kolejce w Jednorożcu, biegnącej wzdłuż obecnej ul. Piastowskiej⁸³.

Pozostałości po kolejce wąskotorowej na terenie gminy Jednorożec zauważalne są zarówno w ukształtowaniu terenu, jak i miejscowym nazewnictwie. W lasach pomiędzy miejscowościami Drażdzewo Nowe, Stegna i Lipa oraz Parciaki-Stacja, Budy Rządowe i Nakieł znaleźć można ślady nasypów kolejowych. Pozostałości linii, stacji i mijanek widoczne są też na mapach w technologii LIDAR. Starsi mieszkańcy do dzisiaj używają określenia „jechać kolejką” na opisanie podróży trasą dawnej kolejki wąskotorowej. Taka ścieżka istnieje w lesie niedaleko Drażdzewa Nowego. „Kolejką” zwie się też leśną drogę z Parciak-Stacji do trasy Drażdzewo – Baranowo⁸⁴. Również zbudowana przez Niemców linia normalnotorowa jest namacalną pozostałością po I wojnie światowej. Co więcej, planowane jest jej ponowne uruchomienie na terenie pow. przasnyskiego, na części odcinka zbudowanego w 1915 r. Uruchomiono już odcinek z Wielbarka do Chorzel wraz z odgałęzieniem do kolejowej boczniczy szlakowej Przasnyskiej Strefy Gospodarczej. „Rewitalizacja linii nr 35 Szczytno – Ostrołęka, biegnącej na odcinku powstałym w czasie I wojny światowej, jest wpisana

⁸¹ M. Żerański, *Kurpie. Puszcza Zielona. Przewodnik turystyczny*, Cieszyn 2008, s. 67.

⁸² Początkowo była to własność Kraszińskich. Następnie tartak należał do znanego kapitalisty niemieckiego Strousberga, a od 1877 r. do Wilhelma Rau, który wkrótce też odsprzedał je kolejnym właścicielom. Po I wojnie światowej tartak należał do Czartoryskich. W okresie PRL funkcjonował tu Zakład Przemysłu Drzewnego. Obecnie mieści się tu prywatne przedsiębiorstwo. U. Dembicka, *Z dziejów Krasnosielca i okolic 1869-1939*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 9 (1995), s. 301, 305.

⁸³ Relacja Zofii Haliny Piotrak z Jednorożca (2016 r.).

⁸⁴ Relacja Wiesława Kmocha z Jednorożca (2016 r.) oraz Krzysztofa Tabaki z Bud Rządowych (2015 r.).

na listę podstawową projektów RPO objętych Krajowym Programem Kolejowym i planowana jest na lata 2016–2021”⁸⁵.

Ze względu na pozostałości powojenne oraz znaczenie miejscowych walk w 1915 r. Jednoróżec i okolice znalazły się na Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej, który wyznaczają tablice informacyjne. Poza tym od 2012 r. w połowie lipca w Jednoróżcu odbywają się uroczystości upamiętniające wydarzenia z czasów I wojny światowej⁸⁶. Co roku na cmentarzu wojennym organizowana jest modlitwa ekumeniczna z udziałem wikariusza rzymskokatolickiej parafii Jednoróżec oraz przedstawicieli Ewangelickiego Duszpasterstwa Wojskowego i Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego. W ten sposób zgromadzeni czczą pamięć pochowanych na cmentarzu w Jednoróżcu i wszystkich poległych spoczywających na terenie pow. przasnyskiego, niezależnie od ich wyznania. Członkowie grup rekonstrukcyjnych składają wieńce z kwiatami i zapalają znicze pod głównym pomnikiem na górnym tarasie nekropolii. Corocznie modlitwę poprzedza odczytanie rysu historycznego walk w czasie I wojny światowej na omawianym terenie. Na cmentarzu zawsze licznie gromadzą się mieszkańcy i goście z całej Polski.

Modlitwa ekumeniczna w Jednoróżcu to obowiązkowy punkt dwudniowych uroczystości upamiętniających bitwę lipcową pod Przasnyszem. Drugiego dnia, w niedzielę, co roku w innym miejscu w pow. przasnyskim, organizowane są rekonstrukcje historyczne, prezentacje dioram grup rekonstrukcyjnych połączone z piknikiem historycznym (przejażdżki drezynami, kolejką i zaprzęgami, pokazy kawalerskie, degustacje potraw regionalnych, występy artystyczne itp.). W 2012 r. rekonstrukcja miała miejsce w Przasnyszu⁸⁷, rok później w Lesznie⁸⁸, w 2014 r. w sobotę na rynku w Przasnyszu (piknik historyczny z okazji 100. rocznicy wybuchu I wojny światowej),

⁸⁵ J. Madrjas, *Linia 35 Szczytno – Ostrołęka odżywa. Kolejny odcinek i bocznicza dla biznesu*, dostępne w internecie: <http://www.rynek-kolejowy.pl/wiadomosci/linia-35-szczytno--ostroleka-odzywa-kolejny-odcinek-i-bocznicza-dla-biznesu-75238.html> (dostęp 11 IX 2016 r.).

⁸⁶ Tylko pierwsze spotkanie (2012 r.) zaplanowano w Jednoróżcu na sobotę. Od kolejnego roku spotkanie w Jednoróżcu jest organizowane zawsze pierwszego dnia obchodów, czyli w sobotę.

⁸⁷ M.W. Kmoch, *Manewry rekonstrukcyjne Przasnysz-Jednoróżec 21-22.07.2012 r.*, dostępne w internecie: <http://opowiescistypendialnepooja.blogspot.com/2012/08/manewry-rekonstrukcyjne-przasnysz.html> (dostęp 11 IX 2016 r.).

⁸⁸ Taż, *Śladami bitwy przasnyskiej. Rekonstrukcja wydarzeń 1914-1915. Jednoróżec-Leszno 13-14.07.2013 r.*, dostępne w internecie: <http://opowiescistypendialnepooja.blogspot.com/2013/07/sladam-bitwy-przasnyskiej.html> (dostęp 11 IX 2016 r.).

a w niedzielę w Górkach w gm. Czernice Borowe⁸⁹. Ostatni piknik (2015) został zorganizowany w Przasnyszu na stacji kolei wąskotorowej⁹⁰.

Poza tym od 2013 r. corocznie w Jednorożcu pierwszego dnia obchodów organizowana jest rekonstrukcja wydarzeń z lata 1915 r. Jest zaplanowana zawsze po modlitwie ekumenicznej i przemarszu rekonstruktorów ulicami miejscowości. Pierwsza z imprez tego typu miała miejsce w pobliżu cmentarza wojennego w Jednorożcu. Od 2014 r. rekonstrukcje przeniesiono na tzw. Księżdowe Pole, czyli teren należący do parafii Jednorożec, położony poza zabudowaniami wsi od strony wjazdu z Przasnysza⁹¹. Teren bezpłatnie udostępnia corocznie proboszcz parafii Jednorożec, organizatorzy zaś dbają o zbudowanie niewielkiej drewnianej wioski oraz wykonanie okopów i umocnień, koniecznych do odtworzenia działań wojennych. Inscenizacja w Jednorożcu co roku gromadzi blisko 100 rekonstruktorów. Wcielają się oni w żołnierzy pruskich, rosyjskich i austriackich oraz ludność cywilną. W czasie inscenizacji prezentowane są ataki wojsk oraz przerwanie linii frontu, do którego doszło w Jednorożcu w lipcu 1915 r. Rekonstrukcja na bieżąco jest komentowana przez historyka-regionalistę. Wiarygodność i widowiskowość realizacji sprawiają, że inscenizacja co roku gromadzi tysiące widzów. Organizatorzy co roku przygotowują atrakcje, np. w 2015 r. pole bitwy i stanowiska walczących po usunięciu

⁸⁹ Taż, *100. rocznica wybuchu Wielkiej Wojny na Ziemi Przasnyskiej – relacja*, dostępne w internecie: <http://opowiescistypendialnepooja.blogspot.com/2014/07/100-rocznica-wybuchu-wielkiej-wojny-na.html> (dostęp 11 IX 2016 r.).

⁹⁰ Taż, *Mała ojczyzna: Setna rocznica lipcowej bitwy przasnyskiej. Relacja z rekonstrukcji*, dostępne w internecie: <http://opowiescistypendialnepooja.blogspot.com/2015/07/maa-ojczyzna-setna-rocznica-lipcowej.html> (dostęp 11 IX 2016 r.). W 2016 r. samorzady lokalne zrezygnowały z obchodów rocznicy bitwy lipcowej z powodu braku środków finansowych. W Chojnowie (gm. Czernice Borowe) zorganizowano jednak dwudniowy piknik historyczny, nawiązujący do podobnej inicjatywy w 2011 r., kiedy rekonstrukcje w powiecie przasnyskim nie były planowane na tak szeroką skalę. Podczas wspomnianych spotkań w Chojnowie odbyły się promocje książek nawiązujących do tematyki pierwszowiejnej, wystawy fotografii i eksponatów sprzed stulecia, degustacje potraw z kuchni polowej, konkursy z nagrodami. W 2016 r. piknik połączony był ze zwiedzaniem odrestaurowanego dworu należącego niegdyś do rodu Chelchowskich, w którym udostępniono wystawę z eksponatami z I wojny światowej. M. Maciaszczyk, *Piknik militarny w Chojnowie pod Przasnyszem 25 czerwca 2011*, dostępne w internecie: <http://www.dobroni.pl/rekonstrukcje.piknik-militarny-w-chojnowie-pod-przasnyszem-25-czerwca-2011,7197> (dostęp 11 IX 2016 r.); *Piknik Historyczny w Chojnowie*, dostępne w internecie: <http://www.parafiaczerniceborowe.pl/piknik-historyczny-w-chojnowie/> (dostęp 11 IX 2016 r.).

⁹¹ T. Wojciechowska, *Nazwy miejscowe związane z Jednorożcem...*, s. 212.

groźących wybuchem materiałów zostały udostępnione do zwiedzania. Od 2014 r. wyjątkową atrakcją jest prezentacja pojazdu Russo-Balt, zrekonstruowanego przez członków Przasnyskiego Stowarzyszenia Historii Ożywionej. Pięć pancernych samochodów tego typu brało udział w lipcowej bitwie przasnyskiej w 1915 r. Wtedy to Rosjanie dokonali pierwszego w historii przełamania linii obronnych nieprzyjaciela. Jest to jedyny w Polsce wiernie odtworzony egzemplarz pierwowzoru wyprodukowanego w Rydze w 1914 r.⁹²

Zaprezentowane powyżej pozostałości po I wojnie światowej oraz ich promocja podczas corocznych letnich rekonstrukcji, spotykająca się zawsze z szerokim odzewem mieszkańców i przybyłych gości, świadczą o atrakcyjności gm. Jednoróżec, położonej na Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej. Niestety np. na opisanych wyżej cmentarzach wojennych niezadługo dochodzi do aktów wandalizmu. W rezultacie ich degradacja postępuje coraz szybciej. Na szczęście o innych śladach działań wojennych w 1915 r. (np. pozostałościach umocnień wojennych, dawnych szlakach linii kolejki wąskotorowej) wie niewiele osób, co w połączeniu z chroniącym wpływem środowiska naturalnego sprawia, że możemy nadal je podziwiać. Jednak jeśli chcemy, by ślady pierwszowojennej historii, zachowane do dziś na terenie gm. Jednoróżec, nadal mogły służyć jako lekcja historii, powinniśmy o nie zadbać. Powinny nie tylko przetrwać w pamięci najstarszych mieszkańców, ale też dzięki tablicom informacyjnym czy organizowanym wydarzeniom utrwalić się w powszechnej świadomości. Ważna też jest popularyzacja wiedzy na temat historii małych ojczyzn. Postulaty te są zawsze aktualne i odnoszą się również do innych terenów, na których odnajdziemy ślady działań wojennych z lat 1914-1918. Wszystkie opisane pozostałości z okresu Wielkiej Wojny, czy to nekropolia w Parciakach, czy ślady okopów w lesie w pobliżu Lipy i Drażdżewa Nowego, czy pamiętające wojenną pozogę drzewa na placu przykościelnym w Jednoróżcu, zasługują na upamiętnienie i opiekę. Są bowiem świadectwem ogromnych zniszczeń tego terenu i stanowią swego rodzaju przestrożę na przyszłość: nigdy więcej takiej wojny...

⁹² M. Maciaszczyk, *Russo-Balt – rosyjski samochód pancerny*, dostępne w internecie: <http://www.dobroni.pl/rekonstrukcje,russo-balt-rosyjski-samochod-pancerny,8352> (dostęp 11 IX 2016 r.).

Bibliografia

Źródła

Archiwalia

Archiwum Państwowe w Olsztynie:

Akten des Königlichen Ober-Präsidium von Ostpreussen betreffend,
IV/525, sygn. 104.

Archiwum Urzędu Gminy w Jednoróżcu:

*Dokumentacja prac konserwatorskich na cmentarzu wojennym
w Jednoróżcu,* [b.m.w.] 1997;

Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie Delegatura w Ostrołęce:

Cybulko Z. i in., *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza
wojennego w Jednoróżcu gmina Jednoróżec,* Białystok
1987, sygn. 26;

Ciż, *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza rzymsko-katolickiego
w Parciakach gm. Jednoróżec,* Białystok 1986, sygn. 60;

Karta cmentarza wojennego w Budach Rządowych, nr 5.

Źródła drukowane

Wilga S., *Smutna Dola Wiosky Jednoróżec,* oprac. M.W. Kmoch, „Kra-
snosielcki Zeszyt Historyczny”, 27 (2016), s. 3-44;

Z podróży w Suwalskie, Płockie, Łomżyńskie, „Kurier Poznański”, 11
(1916), 34, s. 5.

Opracowania

Chorzępa J., *Przasnysz, luty 1915. „Najciekawsza bitwa I wojny świato-
wej”*, Przasnysz 2011;

Dobroński A., *Walki w rejonie Przasnysza w I wojnie światowej,* [w:]
*Tradycje niepodległościowe na północnym Mazowszu
w XIX i XX wieku. Materiały z sesji naukowej, Przasnysz,
23 kwiecień 2003,* Przasnysz 2003, s. 57-68;

- Dembicka U., *Z dziejów Krasnosielca i okolic 1869-1939*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 9 (1995), s. 299-309;
- Korolkov G., *Bitwa przasnyska 1915 r.*, tłum. B. Sidor, Ciechanów 2012;
- Kmoch M.W., *Kapliczki, figury i krzyże przydrożne w gminie Jednoróżec*, Jednoróżec 2015;
- Lorenc Z., *I wojna światowa w gminie Jednoróżec*, Jednoróżec 2013;
- Tenże, *Działania wojenne roku 1915 w czasie I wojny światowej w rejonie powiatów przasnyskiego i makowskiego*, „Krasnosielcki Zeszyt Historyczny”, 13-14 (2013), s. 88-96;
- Tenże, *Pierwsza Wojna Światowa w Gminie Jednoróżec*, „Głos gminy Jednoróżec”, 2 (38)/2015, s. 20-21;
- Tenże, *Spółczesność Ziemi Przasnyskiej w okresie I wojny światowej*, „Rocznik Przasnyski”, 1 (2014), s. 31-43;
- Tajchert A., *Koleje wąskotorowe na Kurpiach*, Rybnik 2015;
- Waleszczak R., *Przasnysz i powiat przasnyski w latach 1866-1939*, Przasnysz 1999;
- Wielka Wojna na Ziemi Przasnyskiej w zbiorach Mirosława Krejpowicza*, Przasnysz 2011;
- Wojciechowska T., *Lata I wojny światowej 1914-1918*, [w:] tenże, *Jednoróżec. Historia wsi*, Jednoróżec 2015, s. 55-70;
- Wojciechowska T., *Nazwy miejscowe związane z Jednoróżcem*, [w:] tenże, s. 211-214;
- Zabytkowe cmentarze i mogiły w Polsce. Województwo ostrołęckie*, na podstawie kart cmentarzy oprac. W. Mosakowska, Warszawa 1992;
- Żerański M., *Kurpie. Puszcza Zielona. Przewodnik turystyczny*, Cieszyn 2008.

Strony internetowe

- 3 Division (*Alte Armee*), dostępne w Internecie: [http://wiki-de.genealogy.net/3._Division_\(Alte_Armee\)](http://wiki-de.genealogy.net/3._Division_(Alte_Armee)) (dostęp 11 IX 2016 r.).
- II bitwa przasnyska, dostępne w Internecie: https://pl.wikipedia.org/wiki/II_bitwa_przasnyska (dostęp 3 IX 2016 r.);
- Bitwa przasnyska, dostępne w Internecie: https://pl.wikipedia.org/wiki/Bitwa_przasnyska;

- Borisow A., *Operacja przasnyska*, dostępne w Internecie: http://www.grwar.ru/library/Borisoff-Prasnysh/PO_01.html (dostęp 3 IX 2016 r.);
- Dąbrowski A., *Historia węzła Wielbark i okolic (3). Geneza i budowa linii kolejowej Ostrołęka – Wielbark*, dostępne w Internecie: <https://wielbark.files.wordpress.com/2011/08/artykuly-2011-08-21-geneza-i-budowa-linii-kolejowej-ostroleka-wielbark.pdf>, s. 2 (dostęp 11 IX 2016 r.);
- Dworek w Chojnowie odzyskał dawny blask*, dostępne w Internecie: http://tygodnikprzasnyski.com.pl/aktualnosc-8215-dworek_w_chojnowie_odzyskal_dawny_blask.html (dostęp 11 IX 2016 r.);
- Józef Dowbor-Muśnicki*, dostępne w Internecie: https://pl.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zef_Dowbor-Mu%C5%9Bnicki (13 XI 2016 r.);
- Kmoch M.W., *100. rocznica wybuchu Wielkiej Wojny na Ziemi Przasnyskiej – relacja*, dostępne w Internecie: <http://opowiescistypendialnepooja.blogspot.com/2014/07/100-rocznica-wybuchu-wielkiej-wojny-na.html> (dostęp 11 IX 2016 r.);
- Taż, *Cmentarze z I wojny światowej w gminie Jednorożec*: <http://opowiescistypendialnepooja.blogspot.com/2014/06/cmentarze-z-i-wojny-swiatowej-w-gminie.html> (dostęp 11 IX 2016 r.);
- Taż, *Mała ojczyzna: Nieistniejące cmentarze z I wojny światowej (gmina Jednorożec)*, dostępne w Internecie: <http://opowiescistypendialnepooja.blogspot.com/2015/11/maa-ojczyzna-nieistniejace-cmentarze-z.html> (dostęp 4 IX 2016 r.);
- Taż, *Mała ojczyzna: Setna rocznica lipcowej bitwy przasnyskiej. Relacja z rekonstrukcji*, dostępne w Internecie: <http://opowiescistypendialnepooja.blogspot.com/2015/07/maa-ojczyzna-setna-rocznica-lipcowej.html> (dostęp 11 IX 2016 r.);
- Taż, *Manewry rekonstrukcyjne Przasnysz-Jednorożec 21-22.07.2012 r.*, dostępne w Internecie: <http://opowiescistypendialnepooja.blogspot.com/2012/08/manewry-rekonstrukcyjne-przasnysz.html> (dostęp 11 IX 2016 r.);
- Taż, *Śladami bitwy przasnyskiej. Rekonstrukcja wydarzeń 1914-1915. Jednorożec-Leszno 13-14.07.2013 r.*, dostępne w Internecie: <http://opowiescistypendialnepooja.blogspot.com/2013/07/sladamibitwyprzasnyskiej.html> (dostęp 11 IX 2016 r.).

- Komunikat drugoplanowy: związek narodowy Niemiecka Opieka Nad Grobami Wojennymi (Kriegsgräberfürsorge):* <http://www.german-foreign-policy.com/pl/fulltext/26708> (dostęp 24 VIII 2016 r.).
- Krzyże nagrobne*, dostępne w Internecie: <http://www.cmentarze.jasonek.pl/index.php?id=krzyze> (dostęp 11 IX 2016 r.);
- Linia kolejowa nr 35*, dostępne w Internecie: https://pl.wikipedia.org/wiki/Linia_kolejowa_nr_35 (dostęp 11 IX 2016 r.);
- Łukaszewski W., *Łyk historii*, dostępne w Internecie: <http://www.to.com.pl/wiadomosci/przasnysz/art/6292692,lyk-przeszlosci,id,t.html> (dostęp 22 VIII 2016 r.);
- Maciaszczyk M., *Cmentarz wojskowy z okresu I wojny światowej*, dostępne w Internecie: <http://www.dobroni.pl/rekonstrukcje,cmentarz-wojskowy-z-okresu-i-wojny-swiatowej,16640> (dostęp 22 VIII 2016 r.);
- Tenże, *Parciaki – cmentarz I Wojna Światowa*, dostępne w Internecie: <http://www.dobroni.pl/rekonstrukcje,parciaki-cmentarz-i,8883> (dostęp 4 IX 2016 r.).
- Tenże, *Piknik militarny w Chojnowie pod Przasnyszem 25 czerwca 2011*, dostępne w Internecie: <http://www.dobroni.pl/rekonstrukcje,piknik-militarny-w-chojnowie-pod-przasnyszem-25-czerwca-2011,7197> (dostęp 11 IX 2016 r.);
- Tenże, *Russo-Balt – rosyjski samochód pancerny*, dostępne w Internecie: <http://www.dobroni.pl/rekonstrukcje,russo-balt-rosyjski-samochod-pancerny,8352> (dostęp 11 IX 2016 r.);
- Madras J., *Linia 35 Szczytno-Ostrołęka odżywa. Kolejny odcinek i bocznicza dla biznesu*, dostępne w Internecie: <http://www.rynek-kolejowy.pl/wiadomosci/linia-35-szczytno--ostroleka-odzywa-kolejny-odcinek-i-bocznicza-dla-biznesu-75238.html> (dostęp 11 IX 2016 r.);
- Nieuważny A., Wasiliew A., *Gen. Anders w służbie cara*, dostępne w Internecie: <http://portalwiedzy.onet.pl/4869,68489,1570761,1,-czasopisma.html> (dostęp 13 XI 2016 r.);
- O projekcie*, dostępne w Internecie: <http://www.szlakfrontuwschodniego.eu/> (dostęp 3 IX 2016 r.);
- Piknik Historyczny w Chojnowie*, dostępne w Internecie: <http://www.parafraczerniceborowe.pl/piknik-historyczny-w-chojnowie/> (dostęp 11 IX 2016 r.);

Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków – stan na 31 marca 2016 r., woj. mazowieckie, dostępne w Internecie: http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/ (dostęp 3 IX 2016 r.);

Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V.: <https://www.volksbund.de/pl/volksbund.html> (dostęp 24 VIII 2016 r.).

Relacje

Ferenc S. z Ulatowa-Pogorzeli (2016 r.);

Kmoch W. z Jednoróżca (2016 r.);

Maciaszczyk M. z Przasnysza (2016 r.);

Majewski E. z Olszewki (2015 r.);

Piotrak J. z Jednoróżca (2015 r.);

Piotrak W. z Jednoróżca (2016 r.);

Piotrak Z.H. z Jednoróżca (2016 r.);

Sobieraj M. z Jednoróżca (2015 r.);

Tabaka K. z Bud Rządowych (2015 r.).

Filmy

Nagranie ówczesnego proboszcza parafii Jednoróżec, ks. Mariana Mecha, 1991 r., kopia w zbiorach autorki.